

1925 чылдың август
31-де үнүп өгөлзөн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 145
(18878)

2016 чылдың
декабрь 15
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

• Мергежилинин тергиини

ЧОНУНГА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

ту кыштың соогунда, чайның изинде олуртуп ап, буянның-ла чораан дээрзин улуг назылыглар чылы-биле чугаалажыр.

Борис Монгуш «Ак-Дуруг» совхозунун «Чаш-Тал» фермазының мурнакчылары турган Татьяна, Куусаал Монгуштарның оолдарының улуу. Ада-иезинин чай чок ажилдап чорааны-биле ол бичизинден тура эртен даң бажындан кежээ орайга чедир дуңмаларын карактажып турган, мөзү-бүдүжү-биле черле кижилер баштаар, бичилерни камгалаар киж. Ол бүдүжү өг-бүлө амыдыралынга база бадыйкаттырган. Борис Куусаалович биле ооң өөнүн ишти Оксана Петровнаң Кызылда бажыңыга ак-дуругжуларның аразындан дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирер шылгалдалар дужаап кирер үеде, эмчилеп келгенде, ай-айы-биле чурттап турганнар-даа бар, амыдыралының оруун бо өг-бүлениң деткимчези-биле эгелеп алганнар-даа хөй.

Оксана, Борис Монгуштар дөрт уругларның ада-иези. Улуг оглу Владимир — иштики херектер органының хоочуну, амгы үеде сайгарлыкчы, Байбек — чаа адарыңа спорт мастери, Айда-на — Санкт-Петербуртта башкы, хеймереги Меңги Кызылда узун шөлээде. Олар шупту спортчу шаңналдарын чыыптар болза, бир аңгы өрээлдин ханаларын шыптар хире хөй хүндүлел би-жиктерлиг, дипломнарлыг.

Хоочун чолаачы Борис Куусаалович чартык чүс чылдың эргинин эрткен чылдың декабрьда ажа баскан. Эрткен үезинче эглип, шүгдүнүп көөр болза, чуртталгазын хоомай эрттирбээн кижилерниң бирээзи. Ажылыңа-даа, чонунга-даа хүндүткелдиг хамааты. Ажы-төлүн эки кижизидип, оларның чедиш-киннеринге чоргаарланып чоруур ада. Чаптанчыг уйнуктарының эргелиг кырган-ачазы. А кады кырааны база төлөптүг ава, кырган-ава. Оксана Петровна хөй чылдарның дургузунда Кызылдың 1 дугаар школазынга күш-культура башкылап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген хоочун спортчу.

Борис Куусааловичинин 50 харлаан юбилейинге улуг олгунуң белээ — чаа автобуста өг-бүлениң бирээзи чолаачы, ескези кондуктор бооп ажилдап турар. Ынчанга оларның харысалгалыг ажылын чон үнелеп, хүндүлөп, ажил-ижин деткип чоруурун күзедим.

Дарый АВЫДА.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Кызыл хоорайда 30 ажыг маршруттарда хоорай иштинге агаш оон дашкаар пассажирлер тыштырар ачы-дузаны он-он таачылар болгаш кондукторлар тирип турар. Ол ажилдың кайы бергезин эртен эрте автобуска олурупкаш, көөр бис. Дүүн ке-орай сени бажыңың даштынга кирген автобустуң чолаачызы кондукторнуң ажыл хүнү даңгында-ла эгелей берген болур. Ынчанга мээң бөгүнгү маадырым мыштыг иштиң төлээзи — Бор-монгуш. Ол Кызыл хоорай чагыр-ың хоорай иштинге болгаш хоорай-ың маршруттарына пассажирлер тырар ачы-дуза чедирип турар пыкчыларның аразыңа «Эң эки-ы» деп мөөрейниң тиилекчизи. Ында Тыва Республиканың Дээди-ниң Хүндүлел бижин алган хоо-

чун чолаачы.

Ол 1984 чылда Ак-Дуруг ортумак школазын дооскаш, Иркутскиде хамааты авиация училищезинче өөренип кир-геш, өг-бүлезинин байдаты-биле чедир өөренип, төрзүн суурунга чедип кел-геш, каты, кат-иезинге дузалакчы малчын кылдыр ажилдай берген. Оон удаваанда шериг албанынче аъттангаш, 1987 чылда халажып келгеш, Кызылда Пассажирлер транспортунун автопарыгынга (АТП) чолаачылап ажилдай берген. Ол үеде Тываның кайы-даа булуңунче автобустар чоруп турган.

Борис Куусаалович бо АТП-ге ажил-дап турган үезинин дургузунда Тываны эргилдир болгаш аай-дедир та чеже километр черни эрти ыйнаан. АТП бодунун бар күжүңге ажилдап турган үеде найы-сылалдан суурларже, суурлардан Кы-зылче билет садып алыры дыка берге турган. Чолаачылар орукта турган улус-

• Медээлер

ЭЛЕКТРОННУГ ХЕВИРЖЕ ШИЛЧЭЭН

Тыва Республика келир чылын эмнелгениң электроннуг хуудузуңче шилчиер. Республиканың улуг эмнелге-лери — № 1 республика эмнелгези биле Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге аарыг кижилер чаңчылчаан саазын хуу-дустарны электроннуг долдуруп алыр аргалыг боор. Мындыг дуржулганы 2014 чылда-ла Астрахань, Белгород областа-рында болгаш Москва хоорайда ажылдап эгелзэн. РФ-тиң Күш-ажыл яамызы элек-троннуг эмнелге хуудустары бюджетке боттуг камналга чедирер деп санап турар. Яамының санаашкыны-биле 2017 чылда саазын хуудустардан ойталаан ужун 12 млн. рубльди бюджет камгалап алыр аргалыг боор.

КОЛ СОРУЛГАЛАРНЫ АЙЫТКАН

Дүүн, декабрь 14-те, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва Республиканың Дээди Хуралыңа (парламентизинге) республикада ажил-херектерниң байдалының болгаш 2017 чылда иштики политика дугайында Айыткаан.

Айыткалга республиканың Дээди Хуралының, кожуун болгаш суму хурал-дарының депутаттары, хөй-ниити орга-низацияларының активчилери, албан болгаш бүдүрүлгө черлеринин удуртук-чулары, күүседикчи органнарның ажил-дакчылары дээш ниитилелдин янзы-бүрү төлээлери келген.

“Төрзүн Тывавысты хөгжүдөр дээш, эң эки чүүлдерни камнап арттырары, чедишкиннеривисти улам быжылгап, бүзүрелди-биле бурунгаар шимчээри боттарывыска кол чүүл деп санаар мен” — деп, Шолбан Кара-оол Айыткалгыңа онза-лап демдеглээ. Ынчанга Айыткалдың бир кезээ 2017 чылда иштики политика дугайында болганы ол.

Эрге-чагырганың харысалгазынче Республиканың Баштыңы кичээңгейни угландырган. Чоннуң бүзүрелин оскунмас дизе, эрге-чагырга ажык болгаш шынчы, шүгүмчүлөп кичээңгейлиг болур ужу-руг деп ол чугаалаан.

Эргилзэн бажыңнардан чаа бажың-нарже чурттакчыларны көжүрер про-грамманы күүседир амгы үеде кол со-рулга деп демдеглээш, 600 өг-бүлени чаа бажыңнарже көжүргенин, чаа чылдың эге-зинде 1 222 кижини көжүрерин дыңнаткан. Бо программаның күүселдезинин ду-гайында чугаалап тура, тудуг адырын сандаргай турганын, байдал чүгээртеп оарын демдеглээш.

Келир 2017 чылда сорулгаларга Шолбан Кара-оол тодаргайы-биле док-таанган. Ол дээрже «100 көдээ клубтар» деп федералдыг программа езугаар 10 клубту тудары, чаа школалар болгаш уруглар садтарының тудуун уламчылаа-ры, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» дээш өске-даа төлөвилелдерни сайзырадыры дээш өске-даа сорулгалар-дыр.

«Шынның» корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Баштыңының

Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Суд системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг албан-хүлээлгеги дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Би-Хем кожуунда суд участогунун элтеширилге судьязы Кирилл Александрович СЕРГЕЕВТИ,

Чөөн-Хемчиктин район судунун судьязы Николай Калын-оол-ович ЧАЛЗАПТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2016 чылдың декабрь 9

№236

• Хүннүң медээлери

КУШ-АЖЫЛЧЫ ЭРГЕЛЕРНИ ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Тываның эрге-чагыргалары ажилдакчыларының күш-ажылчы эргелерин үрөп турар ажил берикчилери-биле демиселди күштөлдүрүп эгелээн. Ооң бир чижээне республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызында ажиттыгын «изиг шугум» телефонун айтып болур. Ынаар акша-шалыңын «чагаа хавында» ап турар кижилер долгап болурлар. Ажилдакчыларының акша-шалыңындан үндүрүлгө төлөвүн турар ажил берикчилери оларның келир үеде чүгле пенсиязын эвес, амгы үеде социал магадайларын болгаш чиигелделерин казып турарын ук яамының специалистери тайылбырлап турарлар. «Кижилер төлөвирлиг ээлчеглиг шөлээлерин, ишти-сааттыг болганы дээш база уруг божаны-биле шөлээлерин, уруун бир хар чартыкка чедир азыраарының төлөлгелерин албайн турарлар. Ол ышкаш бүдүрүлгеге алганы бертик-межел болу берген таварылгада азы ажил-биле холбашкан профессионал аарыглар-биле аарый бергенде, «больничный» алыр аргазы чок. Оон аңгыда кижилер албан езузунун

акша-шалыңындан хамаарылгалыг пенсиязын база албас болур» деп, яамының удуртукчу Людмила Тас-оол демдеглээн.

Акша-шалыңын «чагаа хавында» ап турар кижилер ипотека болгаш хереглел чээлиери ап шыдавас болуру билдингир.

2015 чылда республиканың күш-ажыл яамызы колдуунда хуу бүдүрүлгө черлеринге ынчалдыр ажилдап турган 6 муң чыгы кижилер ажил берикчилери күш-ажыл көрээлери чарып албаанын тодарадып тыпкан. 2016 чыл төмөзүн үеде безин күш-ажыл көрээлери чок ажилдап турар 3 муң ажыг кижилереттинген. Ындыг турзажок, Тывада «чагаа халпарында» акша-шалыңын кижилериниң саны оон-даа көвей магатчок — 13,5-14 муң чедер бээр чыгы деп, ук яамы дыңнаткан.

«Изиг шугум» телефонунун дугаары — 8(39422) 5-67-66. Боже республиканың чурттакчылары чүгле хажыдышкыннар дугайында дыңнадып болур эвес, ону дамчыштыр боттарының күш-ажылчы эргелерин сагывайн турары-биле база ажилга кирип алырының болгаш ажилдан үндүрткени-биле холбашкан айтырыгларын тургузуп, халас консультацияны ап болурлар.

ЧЭТ-ТИ АЛГЫДАРЫН ДУГУРУШКАН

Эргижирзэн озал-ондактыг бажыңнарын чурттакчыларын өскээр көжүрер программа-биле туттунган чуртталга бажыңнарын Кызылдың чылыг энергия төвүнге чыл төнчүзүнге чедир кожарының аргаларын өөренип көөр кылдыр Сибирьниң башкарыкчы компаниязы Тыва-же бодунун төлээзи кылдыр «Мурнуу Сибирьниң чылыг четкилери» деп компанияның директору Андрей Аппошкинни чоруткан.

Каш хонук Тывага ажилдаан соонда, ол чаа чуртталга ба-

жыңнарын чыл төнчүзүнге чедир Кызылдың ЧЭТ-ке кожар арга бар деп түңнелге келген. Чүгле бо тудуглар эвес, бо чоокку чылдарда туттунар социал объектилерни болгаш чуртталга бажыңнарын чылыг-биле хандырып болурунун аргазын чылыг энергия төвүнүн энергетиктери тыпкан.

Планның амыдыралга боттандыры-биле Тываның Одаар чүүл болгаш энергетика яамызының, Сибирьниң башкарыкчы компаниязының база Кызылдың ЧЭТ-тин удуртукчулары хоорайның чылыг-биле хандырылганын схеманы эде көрүп, экижидерин дугурушкан.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ЧААГАЙЖЫДЫЛГА

Күрүнө Думазында «Чаңгыс демниг Россия» фракцияның эгелээшкени-биле «Россия Федерациязының субъектилеринин административтиг төптеринде хөй-ниити чыгыр шөлдерни чаагайжыдары» деп парламент дыңнаашкыннарын организастап эрттирген.

Дискуссиялар үезинде регионнарның хоойлужудулга хуралдарының даргалары, хоорайлар удуртукчулары хоорай, суурларны чаагайжыдар талазы-биле «Чаңгыс демниг Россия» партияның төлөвилелдеринин, оларның аразында «Бистиң бажыңымыс» төлөвилелдин улу

ужур-дузалыын демдеглээн.

«2008 чылда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканы, ылаңгыя Кызыл хоорайны чүмү-биле ногаанчыдар сорулганы салган. Түңнелинде, бо сөөлгү үш чылдарда, чылдың-на 2 муң ыяшты тарып олуртуп тур бис. Чечектер амыдыралывыстың сорук кирикчизи-биле демей апарган. «Чечектелген Кызыл» деп мөөрейниң киржикчилериниң саны чылдың-на немежип орап. Кыска үеде тыва эки турачыларга тураскаалды тургузуп, скверни чаартып кылдывыс» — деп, Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн саналыгача чугаалаан.

Бистиң корр.

«СОҢГУ ЧҮККЕ» 7 СУУР НЕМЕШКЕН

• Россия Федерациязының Чазанд

Тывада «Соңгу чүкке» хамааржыр девискээрлериниң саны болгаш составы өскерилген.

Ындыг даңзы Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарының болгаш чүк сөөртүрүнүн хуусаазы кызыгаарлаттынганындан аңаа деңнестирген черлерниң федералдыг даңзызынга өскерилгелерни Россияның Чазанд кириген соонда көстүп келген. Бо талазы-биле чогуур доктаалга атты РФ-тин Чазандың Даргазы Дмитрий Медведев декабрь 6-да салган.

Ол документини ажилдап кылып турган РФ-тин Экономика яамызының дыңнатканын езугаар алырга, «Соңгу чүктүн» девискээрлеринге транспорттун чедингир чоруунга сөөлгү үеде кириген өскерилгелерни барымдаалап даңзыны чаарткан. Тывадан аңгыда өскерилгелер Бурятияга, Карелияга, Комиге, Якутияга, Забайкалье, Пермь, Хабаровск крайларга, Амур, Мурманск областтарга, Ханты-Манси АО-га кирген. Транспорт аргыштырылганы чылды өттүр боттанып турар апарган черлерни даңзыдан ужулган.

Мурнунда Тываның 17 кожуундан алды кожуун — Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Таңды, Тес-Хем, Тожу болгаш Эрзин «соңгу чүк» деп эрге-байдалдыг турган.

Чаа даңзыда Мөңгүн-Тайганы болгаш Тожуну арттырган, 2000 чылдарның эгезинде аңаа немешкен Тере-Хөлдү аңаа немээн. Соңгу чүктүн девискээри деп эрге-байдалын чидирген кожууннарның чамдык суурларында ыңдыг эрге-байдал хевээр арткан. Транспорт айтырыын бүрүнү-биле шиитпирлеп алган Таңды харын аңаа кирбээн.

Чижээ, Каа-Хем кожууннун 11 суурларындан Бүрен-Бай-Хаак, Көк-Хаак, Ильинка, Сизим, Авыйган, Эржей болгаш Үжеп-Аксы, Тес-Хемде — Кызыл-Чыраа (Ак-Эрик), Ү-Шынаа болгаш О-Шынаа, Эрзинде — Качык, Мөрен болгаш Нарын суурларда «соңгу чүк» деп эрге-байдал хевээр арткан.

Ооң-биле чергелештир «соңгу чүк» девискээрлериниң даңзызын калбартырын Тываның Чазанд чедип ап шыдаан. Мурнунда аңгы-аңгы кожууннарда кирип турган 17 тус-тус суурлар «соңгу чүкке» деңнежип турган болза, ам ооң саны барык ийи катап өскөн, үжөн чедер берген. Мурнунда аңаа кирбейн турган чаа суурлар немешкен. Оларның аразында Барыын-Хемчик кожууннун Аяңгаты, Өвүрнүн Дус-Даг, Чеди-Хөлдүн Хөлчүк, Чаа-Хөлдүн Шаңчы кирген.

Бо талазы-биле «чидирлер» база бар. Барыын-Хемчик кожууннун административтиг төвү Кызыл-Мажалыкт Сүт-Хөлдө Хөр-Тайганы болаш Бора-Тайганы «соңгу чүк» даңзызындан уштуп каапкан чүгле Ишкин аңаа хамааржыр арткан.

Ындыг турбуже Кыдыкы Соңгу чүктүн болгаш аңаа деңнестирген черлерниң даңзыга өскерилгелер киригенден Тыва «орулгалыг» болгачүге дээрже чедери берге санаттынып турган 36 суур 43 чидир өскөн. Ооңуламындан оларже бараан сөөртүрдө, «соңгу чүк» дүрүмү ажыглаттынаынчан оларның чурттакчылар чугула хереглелдин ааш-чүймаа-биле болгаш одаар чүүл биле хандырылга хүлээлгез күрүнө бодунга алыр.

«Соңгу чүктүн» чиигелдеринге хамаарыштыр РФ-тин Чазандың хүлээп алганы өскерилгелер улустун амыдыралына салдарлыг апарар эвирги бе? деп чамдык кижилер дүвүрелинге ол документи ажилдап кылганнар чаңгыс-д чиигелде ап кагдынмаан, чижепенсия санап турда, чиигелде стаж, немелде шөлээ, шалы немей төлөвир болгаш өскө даа чүүлдер хевээр артар дүзүредип турар.

• Төлээлекчи эрге-чагырга органнарында

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ САЙГАРГАН

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг 38-ки сессиязы бо чылдың декабрь 13-те болуп эртен.

Аңаа ниитизи-биле 15 айтырыгны чугаалажып көргөн. Оларның аразындан кол айтырыглар «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун 2016 чылдың 9 айларының бюджетиниң күөсөлдөзи, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун 2017 болгаш планнның 2018 биле 2019 чылдарда социал-экономика хөгжүлдөзүнүн прогнозу, ол-ла чылдарда бюджет болган.

Кызыл хоорайның 2017 чылда бюджет дараазында кол көргүзүлгелерлиг боор кылдыр чугаалажып көргөн: орулгаларның ниити түңү 2 478 579,3 муң рубль, а чарыгдалдарның ниити түңү 2 478 579,3 муң рубль.

Найысылалдың планнның 2018 биле 2019 чылдарда бюджет

диниң кол көргүзүлгелерин база чугаалашкан. Хоорайның 2018 чылда орулгаларының ниити түңү 2 407 207,0 муң рубль, 2019 чылда 2 434 148,0 муң рубль бооп болур.

Планның 2017 биле 2019 чылдарда «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунун өңчү-хөреңгизин хуужударының прогнозтун планын база сессияга сайгарып көргөн. Хуужудар деп турар өңчү-хөреңгиниң даңзызынче хоорайның экономикасында чугула эвес объектилерни кириген. Оларны хуужуканындан хоорайның бюджетинге элээн хөй акша-хөреңги немежип болур. Ниитизи-биле 10 объектини 2017 биле 2019 чылдарда хуужудар. Оларның аразында «Тывасвязьинформ», «Россияның почтазы» акционерлиг ниитилелдерниң бажыңнары, Кызыл хоорайда муниципалдыг казнага хамааржыр ажыглаттынмайн турар объектилер бар.

«Административтиг коруурум үрээшкенинниң дугайында Тыва Республиканың Кодекси» Тыва Республиканы Хоойлузунун 14,5 чүүлүнче өскерилгени кириер дугайында саналды база Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг 38-ки сессиязыга депутаттар чугаалашкан. Ол өскерилге езугаар тус чибот-башкарылга органнарының хоойлу езугаар негелделерин күөсөлтээни дээш, албай дужаалдыг кижилерниң хары салганы шыңгырап болур.

Кызыл хоорай мэриязының организастыг тургузуунга өскерилгелерни кириери, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының аппаратының тургузуун бадылаары дээш өскө-д чугула айтырыгларны Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг 38-ки сессияга чугаалажып көргөн.

Шаңгыр-оол МОҢГУ

• Чөөн-Хемчик кожуунда

КЫШТАГЛАШКЫН ЭКИ БАЙДАЛДА

Чөөн-Хемчиктин көдээ ажил-агый эргелелиниң дыңнады-биле кожуунда кыштаглаашкын хүр-менди эртип турар.

Декабрь 1-ниң байдалы-биле кожуунда 18754 баш бода мал (ооң иштинде 7192 төрүүр мал), 131811 баш шээр мал (ооң иштинде 60498 төрүүр мал) 6119 баш чылгы, 875 баш хаван, 24 баш дагаа, 7 баш тева, 30 баш сарлык бар. Кышкы мал чеми бо күзүн 16538 тонна сиген, 130 тонна тараа холумактыг мал чеми, 599 тонна сула, 491 тонна саван, 48 тонна дус белеткеттинген.

Кожууннун сумуларының девискээринде 89 аңгы черде 244 кыштаглар бар. Кышкы үеде мал кажааларының, малчыннарның чурттап турар оран-савазының

чылыын, сиген-ширбилинин байдалын хынаары-биле көдээ ажил-агый эргелелиниң специалистери кыштагларже үнүүшкүннерни үргүлчү чорудуп турар.

Көдээ ажил-агый эргелелиниң специалистери кожууннун эмчилери, ветеринарлар-биле кады декабрь 2-де Ийме сумунун кыштагларынче чедип, малчыннарда болгаш оларның ажы-төлүнге аарыгларга удур профилактиктиг ажилдарны чоруткан. Оон аңгыда чөдүлгө, ижин-баар аарыгларына, хан базыышкынынга ижер эмнерни база бичии уругларга сироптары халас үлээн.

Кожуунда мал эмнери садып турар 2 аптека бар. Аптекаларда бирги хереглелдин мал эмнери үргүлчү турар болгаш малчын-

нар эм-домну үргүлчү оон садып ап турарлар.

Кыштаглаашкын эки эгелээни даа болза, тайга-таңдыда бөрүлерниң көвүдээни малчыннарны дүвүредип турар. Бөрүлер кыштаглар чоогунче чагдар болза малче халдаарының айылы бар. Ынчангаш Дириг амытаннар объектилерин болгаш сугуну биологтук курлавырларын камгалаар талазы-биле комитеттин ажилдакчылары хүннүнче ажилдап, бөрүлерниң чыгыр хире черлеринде какпаларны салгылаан.

Бо кыжын Чөөн-Хемчик девискээринге хар 34-38 хире сантиметр чагган болгаш мал одарладырынга улуг берген дээшкенин таварышпайн турар Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Кызыл хоорайда газ-биле хандырылганын төпчүткен хөй квартиралыг бажыңнарның чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазы 2016 чылда дыка бергедээн. Ындыг бажыңнарның ниити саны — 39. Бо бажыңнарның чурттакчылары газдың кол ажыглакчылары.

Кызыл хоорайның мэриясының чаңгыс аай дежурный-диспетчер албанының дыңнадылыгы алырга, бо чылдың декабрь айында бажыңнарның ниити саны 11 бажыңнарның чурттакчылары шуут газ чок олурулар. Ийи дээрже Ленин кудумчузунда № 47, 46, Титов кудумчузунда № 15, Щетинкин-Кравченко № 5, Гагарин № 6, Лопсанчап № 3, Кочетов № 137, 139, 142, 14, Интернациональная № 14 бажыңнарның болгаш Бухтуев кудумчузунда № 1 бажыңның дизелдеринин бирээзинин чурттакчылары-дыр.

Бо бажыңнарның чурттакчылары электри плиталарына ш-чем хайындырып турарлар. Лопсанчап № 13, Бухтуев № 1 бажыңнардан өскелери шупту ткен вектин ортаа үезинде турган, электри четкилери тижирээн, оларны солугурунун

МӨЛЧҮҮР ДЭЭНИ ОЛ БЕ?

• Хомудал дептери

хуусаалары каш катап эрткен бажыңнар-дыр. Электри плиталарындан өске холодильниктер, телевизорлар, компьютерлер дээш электри күжү-биле ажылдаар эт-херекселдер ол бажыңнарда эңдерик болгай. Оларның аразында эң күштүг, электри күжүн хөй ажыглаар дериг-херексел — электри плиталары. Бир эвес байдал бо хевээр турар болза, бо бажыңнарның электри четкилери изип, өртүнүп болурунун айылы бар.

Сөөлгү 3 айда электри плиталарына аш-чем хайындырып ижип, газ ажыглавын турган чурттакчыларга оларның бажыңнарының ниити өнчүзү боор газ четкилеринин техниктиг ажаалда-тежээлдези болгаш септелгези дээш акша төлээринин дугайында негелдер квитанцияларда хевээр арткан.

«Газ чок болганда, дериг-херексел ажылгал чок турган-дыр. Чүү дээш акша төлээр ужурлуг бис?» деп айтырыг чурттакчыларда тыптып келген. Газ-биле хандырылгак доктаамал шагда

ол айтырыг бистиң сагыжы-выска кирбейн турган. Газ чок, плиталарга чем хайындырып турар апарганда, ындыг айтырыг тыптып келбейн канчаар.

Интернациональная кудумчузунда № 14 бажыңның чурттакчыларының мурнундан ол айтырыгны тодарадырын оралдажып, чоокта чаа ты-вылган МУБ «Енисейге», АН «Тывагазга»-даа четтим. Бо бүдүрүлгелернин аразында «агентилел керээзи» деп дугуржулга бар чүве-дир. Ол дугуржулга езугаар хөй квартиралыг бажыңнарның газ четкилеринин техниктиг ажаалда-тежээлдезин болгаш септелгезин АН «Тывагаз» чорудар, ол ажылдарны кылганы дээш, чурттакчылардан акшаны МУБ «Енисей» чыыр. Бир элдеп чүве, газ системазының хоолайларының техниктиг ажаалда-тежээлдези болгаш септелгези дээш ачы-дузаның өртээн хоолайларының узунунун хемчээли-биле эвес, а квартираларның шөлүнүн хемчээли-биле санап каан. 1 дөрбелчин метр газ система-

зын септээни дээш, 7 рубль 88 көпөөк төлээр. Кайгай бээр чадавас силер. Квитанцияда ылап-ла ынчаар бижип каан. Кара угаан-биле бодаарга, хоолайларының узуну-биле газ системазының септелгезин санап үндүргү дег. «Енисей» МУБ-туң ачы-дуза өртээ санаар ажылдакчызындан ылавылаарымга, № 410 федералдыг хоойлу езугаар ынчаар санап турар бис диди. Ындыг-ла ыйнаан, хоойлу-дүрүмнү бөдүүн кижиден угаанныг улустар чогаа-дып турар болгай.

Та бүзүрөөр, та бүзүрөөр: «Газ чок болганда, газ системазын ажыглавын турдувус. Чүү дээш төлээр бис?» — деп айтырыгга, «Силернин квартираларында бажыңның ниити өнчүзү боор газ системазының хоолайы бар-дыр — ынчангаш төлээр силер» — деп харыяладылар. Биргээр чугаалаарга, газ чок-даа болза, хоолайлар бар-дыр — төлээр силер дээни ол-дур. Бир эвес газ-биле хандырылгак айтырыын дүрген шийтпирлеп шыдавас болза, чыл чылы-биле хос хоолайлар дээш төлөп кээр бис бе?

Кызыл хоорайда газ-биле хандырылганын төпчүткен хөй квартиралыг 39 бажыңга электри плиталары тургузар дугайында медээлер дыңналып келген. Абаканда «Энерго-сервис» КХН-ниң санааны-биле алырга, ооң ниити чарыгдалы 100 миллион рубль боор, аңаа ук бажыңнарның чурттакчыларының акша-хө-рөгизин кириерин база өөрө-нип көрүп турар деп Кызыл хоорайның мэриясының пар-лалга албаны дыңнаткан. Бо база улуг хемчээлдиг, узун хуу-саалдыг ажыл-дыр. Төлөвилел чуруур, смета тургузар, ол-бо организациялардан чөпшээрел алыр, тендер садыглажыш-кыннар эрттирер дээш, талыйып чоруй баар.

А бис канчаар бис? Газ чок хос хоолайлар өртээ төлөп, улам ядараар бис бе?

Декабрь айның 12-13 хүн-нерде газ өртээ төлээр дуга-йында квитанциялар газ чок бажыңнарның чурттакчыларын-га тараткан. Ол чүп! Бистерни мугулайлар деп санап, мөлчүүр дээш ол бе?

Шаңгыр-оол МОҢГУШ,
газ чок арткан бажыңнарның
чурттакчыларының
мурнундан.

Тере-Хөл кожуунда

Чоокта чаа Владимир облазының Вязниковск районунда техниктиг бүдүрүлгө заводунун ачы-дуза чедирер албанының удуртукчу Валерий Михеев Тывага бир дугаар кээп, Кунгуртугга бирээзи-ле 200 кВт күчүлүг дизельдиг ийи электростанцияны ажил-дадып тургузарына дуза-ын көргүскөн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-е Тываның Одалга болгаш ргетика яамызы 200 кВт үлүг электрилик дизельди миллион ийи чүс муң рубльге ып алыры-биле аукцион-нарлаанының түңнелинде ква хоорайның «Группа ком-ий «ССМ» КХН-ниң удур-узу Андрей Петухов ойнап бодунун төлээзин Тываже усканы ол.

Октябрь айның баштайгы еринде республикага улуг чаганы-биле Кунгуртуг арын, Нарын — Кунгуртуг ында орук хагдынган турган. Ар, бедик тайга-сыннарда чогуун барымдаалааш, ди-диг электростанцияларны «КамАЗ» автомашинага рүп быжыглааш, бир «Урал» машинага орукта харны п аштаары-биле дузалак-р, чээрби бир ажи-төлдүг ажилдер Кунгуртуг суурже аныпканнар.

Чурттап харның кылыны ажыг. Орук ара шайлаа-ар чогу-биле, чон бар аш-н үлежип чип чорааннар. Рий Михеев биле Тываның га болгаш энергетика яамы-н килдис начальниги Э.А. Саган кады демнежи, ртук суурда дизельдиг ийи ростанцияны чогуур черин-дирген.

Тыва аажок чараш оран-Хөй төөгүлүг черлерни м. Кунгуртугге баар, орук с-бедик сыннар кыры-биле р болду. Бо чуртталгам нде бир дугаар хар казып

ЧЫРЫК ЭКИЖЭЭН

Дизельдиг электростанцияны тургузуп турары.

ажылдадым, ооң кылыны бир метр ажыг, хадаан хат мурнун-да чораан машинаның оруун хөме хадып кааптарга, орук көзүлбейн баар. Хүүрек туткан холду соок хаарып турда-ла, харны казып турдувус. Кожуун-ну Соңгу чүкке деңнээни шын деп ийи караам-биле көрдүм. Тере-хөлчүлөр бисти аажок чылыг хүлээп алды. Олар на-йысылалдан ырак черде маа-дырлыгы-биле чурттап чоруур-дур. Агаар-бойдушту кижини ма-гадап ханмас, а тывалар дыка хүндүлээчел чон-дур. Харның арындан карактар чылчы-рыктап турар. Дизельдиг ийи электростанцияның күжү 400 кВт. Ону неделя дургузунда ажилдаттывыс. Мында ажил-дап турар электрик-машинистер Вячеслав Сундуй, Анатолий Ши-мит, Владимир Идам, Чечен-оол Ламажап, Буян Сат, Буян Чигжит оларга өөредилгени эрттирдим» — деп, Валерий Анатольевич чугаалады.

Суурнун чурттакчылары стан-цияны ажилдадып эгелээнинин баштайгы минуталарында-ла электри четкизинде чырыктын

чырыгы экижээнин эскерген.

Байыр-Сат Иргит, күш-ажылдың хоочуну:

— 1990 чылдарда чырык-ты эртенги үеде 7 шактан 10 шакка, кежээ 5, 6 шактан 12 шакка чедир кыпсыр турган. 1999-2000 чылдарда чырык ай-тырызы чүгээртеп эгелээ. Чаа дизельдиг электростанцияны ачызында хүндүс-даа, дүне-даа электри четкизи күштүг болурун бодап кээрге, өөрүнчүг-дүр.

Мария Ак, пенсионер:

— Мен суурнун өрү талазында чурттап турар мен. Моон мурнун-да кежээки үеде солун азы ном номчуурга, карак дораан шылай бээр. Ам дыка эки-дир.

Азияна Данаа, уран чүүл школазының ажилдакчызы:

— Мен суурнун адаа талазы-ның чурттакчызы мен. Соодукчу-вус, компьютер кыпсырывыска, электри четкизи угбас турган. Оолдарым бүлүртүң сайгы-лаан чырыынга онаалгазын кылырга, карактары шылаанын бо-ла чугаалаар. Ам чырыывыс экижээ-дир. Кожууну-вустун сайзырап турарына кижини канчап өөрүвөс боор.

«ЭҢ ТЕРГИИН ЧАРЛАКЧЫ»

Тере-Хөл кожуунга «Эң тергийн чарлакчы» деп мөөрей эрткен. Аңаа аныктарны Сай-зана Бавуу-Доржу, уран чүүл школазын Уран Сонам, шко-ланы Шеңне Артна, Уранмаа Монгуш, эмнелгени Шеңне Шырап, уруглар садын Сырга Аракчаа олар төлээлээн. «Эң

тергийн чарлакчы» деп атка Сайзана Бавуу-Доржу төлөп-тиг болган. Кожуун чагыргазының культура килдизинин эрге-лекчизи Виолетта Хуужан мөөрейнин киржикчилерин-ге өртектиг суй белектерни, хүндүлел бижиктерни тывыс-кан.

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» ХУРАЛДААШ...

Кожуунда «Чаңгыс дем-ниг Россия» партиясының тус черде салбырының секрета-ры Татьяна Доржу, күүсекчи комитеттин удуртукчузу Сая-на Чыпсын культура төвүнге хуралды башкарып эрттир-геннер. Тере-Хөлде партия кежигүннеринин саны — 280. Аңаа Устав, доктаалдар-би-

ле таныштырган. Соңгулдага идепкейжи ажилдаан тере-хөлчүлөргө Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун хүндүлел бижиктерин база «Чаңгыс дем-ниг Россия» партиясының Ты-вада регионалдыг салбырының секретары Кан-оол Давааның Өөрүп четтиришкени бижикте-рин тывыскан.

«АМЫДЫРАЛДЫҢ КАДЫК ОВУР-ХЕВИРИ»

Тере-Хөл кожууннун төп эмнелгезинин улуг эмчизи Алла Кунчун ажылдакчылары-биле школаның спорт залына Бүгү-делегейниң СПИД-ке удур демисел хүнүнге тураскааткан «Амыдыралдың кадык овур-хевири» деп организациялар

аразынга хөглүг старттар, хол бөмбүүнүн маргылдаазын эрт-тирген. Спортчу хемчеглернин тиилекчилерин хүндүлел би-жиктер, торттар, чигирзиг чи-мистер-биле шаңнаан. «Хөглүг старттар» изиг-изиг адыш час-каашкыннары-биле доозулган.

АРАГАГА УДУР ДЕМИСЕЛ

Тере-Хөл кожуун чагыргазы-ның назы четпээн уругларның эргелерин камгалаар хайгаарал комиссиязы арагалаар чорукка удур шалыпчы айны чарлаан. Ажи-төлүн түредип, оларның пособиеси-биле эзиртир суксун садып ижи, арагадан хоочурап аарый берген иелер база бар. Ынчангаш кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Ли-лия Багай-оол арагалаар өг-бүлелер-биле шыңгы ажилды чорудуп турар.

Кожуун, суму чагыргалары тускай комиссияларны тургу-

зуп, хөй ажи-төлдүг, орулганы чедимчелиг эвес база даңдыда кирген арагалаар өг-бүлелерге неделяның пятница, суббота, улуг-хүнде үнүүшкүннерин чорудуп ту-рар. Ажылдың кол угланышкыны — арагалаашкыга удур демиселди чорудары база аар кем-херек үүлгедиишкинерин болдурбазы, өг-бүлө, ие-чашты камгалаары, дуза чедирери болур.

Уран СОНАМ,
Тере-Хөл кожууннун уран
чүүл школазының директору,
Херээженнер чөвүлелинин
даргазы.

• Хоочуннар аравыста

САГЫШ-СЕТКИЛ
ИНЖЕНЕРЛЕРИ

Кызылдың кырганнар болгаш инвалиттер бажың-интернадында чурттап турар хоочуннар болгаш кадыының байдалы кызыгаарлаттынган кижилерге солуннарны, чогаалчыларывыстың номнарын берип турар.

«Шын» солундан социал-экономиктиг, политиктиг айтырылганы болгаш өске-даа медээлерни хоочуннарымга номчуп таныштырып турар мен. Мерген угаанның, эки арга-сүмелиг кижилер-биле кижиге чугаалажыксаар, оларның арга-сүмезин алыксаар чүве.

«Салгалдарның харылзаазы» деп социал төлөвилел-биле ажилдап, хоочуннар биле аныяктарның аразында ажыктыг ужуражылгаларны, спортчу маргылдааларны эрттирип, школалар болгаш өөредилге черлеринден сургуулдар хоочуннарга байыр чедирип, солун оюн-көргүзүлгү аалдап кээп турар.

Хоочуннарның хоргадады, чурттаар оран-савазы болур албан черинде амыдыралдың оду өшпейн турар. Өгбелерниң сагыш-сеткил эртинези болур шүлүктөр бижип турарын деткип, үнелеп, чагыг-сөстүг одуругларны чогаадып турарыңа канчап өөрүвес боор.

2016 чылда бижикчилерниң шүлүктөринге «Чечек — черде, чечен — менде» деп номну үндүрдүвүс. Хоочуннарның шүлүктери кижизидикчи уткалыг, уран-чечен талазы-биле эки чогаалдар болуп турарын Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар үнелелди берген. «Иштиги сагыш-сеткили кыптыгып, амыдыралга ынакшылы, туруштуг чоруу кижиде бар болза, чогаадкчы хөөн чайгаар көдүрлүп кээриниң бадыткалы бо-дур» — деп, чогаалчы чугаалаан. Улуг өгбелерниң ажилдары-биле таныжып, номну парлап үндүрер буянның ажил-үүлөге киришкени дээш, Николай Кууларга өөрүп четтиришкен сөстөрүн «Шын» солун дамчыштыр илередип тур бис.

К. Чуковский, А. Пушкин аттыг библиотекаларның ажилдакчылары дыка солун ужуражылгаларны эрттирип турары онзагай. Хоочун журналист, чогаалчы Чооду Кара-Күске хуулгаазын күштүг сөске бараан болуп, ооң күчүзү-биле номчукчу хоочуннарга чоргааралды болгаш каяа-даа илдикпес хей-аътты сөңнээн чогаалдары-биле таныштырган.

Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң Тывада салбыры, ТР-ниң караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттынган ном саңы-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар бис. Ажилдакчыларның чогаадкчы ажылының түңнели — «Чугааланыр, дыңнаар номнар». Ооң дузазы-биле чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап турар бис. Кызылдың уран чүүл колледжиниң сургуулдары болгаш башкылары-биле «Номчулга-биле — кадык амыдыралче!» деп солун акцияны эрттирдис. Хоочуннар аңаа идепкейлиг кириштилер.

Бистиң-биле демнежип, кады ажилдажылганы чорудуп турар коллективтерге өөрүп четтиргенивисти илереттис. Солуннарны, номнарны идепкейлиг номчуп турар номчукчулар — Николай Серемел, Семен Байкара, Валентина Дүрбүй, Анчимаа Дулуш, Дарья Ондар, Бады Ооржак, Хураган Көкей, Тамара Сарыглар, Наталья Чалзып, Данов Серен, Вера Васильева, Александр Минкин, Мария Попова, Сайын Ондар, Дайын-оол Сарыгбай, Кара-кыс Саая, Дарыймаа Шүгдүр-оол, Дүрүмаа Монгуш, Долума Салчак, Капый Чымба, Чечекмаа Саая.

Чогаалчылар дээрже сагыш-сеткилдин инженерлери. Бистиң библиотеканың фондузунда Тываның сураглыг чогаалчыларының чөлээш ышкаш чеди өңнерлиг бижээн чараш шүлүктери, чогаалдары кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар доюлдуруп, хей-аъдын бедик көдүрүп, сорук кирип, чуртталгага чүглендириптер номнарны белекке бергени дыка-ла өөрүнчүг. Ынчангаш чугула өөрүп четтиришкени Ю.Кюнегеш аттыг ном үндүрер черинге бистиң бажың-интернаттың хоочуннары болгаш инвалидтери илередип турар. Ном үндүрер черниң ажилдакчыларының чүрөктеринге чагай сеткил болгаш өөрүшкү үргүлчү хүннеп турзун! Силерге черге чедир мөгөйдис!

Людмила ДОНГАК.

• С. К. Токаның 115 харлааны

ҮЕ БОДУ ОНУ ШИЛЭЭН

2011 чылда Салчак Калбак-хөрекович Токаның 110 чыл болган оюн республиканың хей-ниитизи калбаа-биле демдегеп эрттирген. Бо чылын декабрь 15-тиң хүнүнде ооң төрүттүнгенинден бээр 115 чыл болганын база Тываның хей-ниитизи демдегеп турар. Ооң төрүттүнген чери Мерген хем бөгүн-даа ол черинде акпышаан, ооң кылып чораан ажилдарын, ооң частырыгларын бөгүн-даа чугаалашпышаан.

Үе-шаг өскерилген аайы-биле ооң ажил-чорудулгазынга аңгы-аңгы үнелелди берип турар, моон соңгаар-даа ол үнелел каш катап өскерлир чадавас. Ындыг үнелелге чүглө Тока эвес, өске-даа удуртукчулар таваржып болур.

Салчак Токаның дугайында эртемденнер сайгарып, ооң 110 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференциялар-даа болган. Ынчалза-даа ооң дугайында ам-даа чедир чугаалаттынмаан чүүлдер хей.

Тыва Республиканың күрүне архивинде бар чамдык документтерден алгаш көөргө, ол дыка берге амыдыралды көрүп эрткен. Ынчалза-даа аныянда-ла күрүне база өске-даа айтырыгларның ужу-бажын эки биле берген бооп турар. Ооң бүгү медреселдиг назыны Тываның эрткен чүс чылда төөгүлүг эрткен оруу-биле холбашкан. Тывага политиктиг частырыглар ооң киржилгези-биле болза-даа, республиканың хөгжүлдесинде бурунгаар базымнар база ооң киржилгези-биле болган.

С. Тока хей урулуг өг-бүлөгө төрүттүнген болгаш өскөн. «Элээди назы четкелек тургаш, (9 харлыында) улус аразыңа өскөн мен. (1910 чылдан 1921 чылга чедир ол үеде Биче-Енисей районунга чурттап турган). Кулактар: Михайловтар, Кайгородовтар, Лубошниковтарга чалчалап чораан мен» — деп, ол допчу намдарында айыткан.

Ол үеде Россияга, Тывага хамаанчок, бүгү делегейге кайгамчык улуг өскерлишкенин болган. Россияга Октябрь революциясы тиилээн соонда, ооң салдары Тывага база чедип келген. Тывага хувискаалдың түңнелинде, 1921 чылдың августа Тыва Арат Республика тургустунган. Ынчан С. Тока чаа-ла чээрби харлыг, хып дээн аныяк тургандыр. Ооң амыдыралыңа орус байларга хөлөчиктеп чорааны бурунгаар депшилгелиг орук шилип алырынга салдарлыг болганы чугаажок. Чүге дээрже ол орус, тыва дылдарны, оон туржук моол дылды, латинчиктен тыва алфавит бижимелин эки билир чораан.

Чаа үе-шаг бодунуң үезиниң кижизин шилип алганы ол. Ийе, үе ону, Токаны, боду шилип алган. Ол чылдардан эгелеп чаа үениң кижилери ажилдап, амыдырал-чуртталганың чаа оруу-биле чуртталганы тудуп эгелээн.

«1922 чылда Кызыл хоорайже кандыг-бир ажилга тургустунуп алырын бодап чедип келген мен. Маңаа келгеш, Тыва Арат Республиканың Чазааның чарылга шеринге ажилдай берген мен» — деп, ол допчу намдарында бижээн. Оозун бодаарга, Арат Чазак тургустунгаш, чаа-ла бир чыл болуп турда, улуг эртем-билиг-даа чок аныяк кижиге ындыг албан-дужаалга ажилдаар бүзүрелди бергени — ооң ол үеде безин бот-билииниң шыыраан, орус-тыва дылдарны эки билирин херчилеп турар. Ооң база бир бадыткалы 1924-1925 чылдар үезинде Тываның улусчу-революстуг армиязынга шериг херээ эрттирип тургаш база хелемечилеп турганы болур. Чүге дээрже ол

үеде Советтиг Россиядан келген шериг удуртукчулары Тываның шериниң тургустунарынга шериг чөвүлекчилери бооп ажилдап турган. Шеригниң чепсек херекселдери база ССРЭ-ден кээп турган.

С.К. Тока Тываның төөгүзүнде эрткен векте болган ниитилел-политиктиг амыдыралын барык дегерезин көргөн: 1914 чылда Россия Тываны бодунуң протектораты кылдыр кирип алганы, Советтиг Россия Тываны 1921 чылда Тыва Арат Республика кылдыр хүлээп көргөни, Тывага коллективизацияны, бижик билбес чорук-биле демиселди, Ада-чурт дайынынга киришкени, Тываның ССРЭ-ге каттыжып киргенин, 1961 чылда Тыва АССР болганын-даа көргөн, ол бүгүнү амыдыралга боттандырыныңа үлүүн кириген дээрзи хейге билдингир.

С.К. Тока Тывага культура революциязын чорударыңа улуг үлүүн киригенин база катап айтып каары артык эвес.

Тывага орус алфавитке үндезилээн тыва бижикти тургузар дээш ооң сагыш човап чораанын бо хүннерде улус онзалап сактып, бодап чоруур. Ол Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи чораан. Ооң дорт киржилгези-биле Тыва Арат Республика үезинде ном, дептер үндүрүлгези кайгамчык сайзыралды алган. Арат Чазак үезинде ол Чазактың чанынга чогаал комитетин тургускан, тыва чогаалчыларга, тыва болгаш өске-даа номчукчуларга кончук улуг элөп читпес өңчү — Тываның ном үндүрер черин тургузуп, аңаа тускай оран-саваны аңгылап берген, ол ам бо хүннерде-даа тыва чоннуң дылын, культуразын, чаңылдарын камгалап арттыларыңа эң чугула черни ээлеп турар.

Тыва Арат Республика үезинде баштайгы культура сайыттарының бирээзи С.К. Тока турганын ол үениң документилери херечилеп турар. Тываның төөгүлүг эрткен оруун, ооң чонунуң амыдыралын ол бодунуң чогаалдарында арттырып каан. «Араттың сөзү» деп чогаалы дээш С.К. Тока ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынга төлөпиг болган. (Ол үеде Сталинчи шаңнал деп турган).

С.К. Токаның баштайгы чогаалдарының бирээзи «Үр даргазынга үш чыл болдум» деп шиизин латинчиктен тыва бижик-биле ынчангы Чогаал комитети парлап үндүргени дыка солун. 1938 чылда ТАР Чазааның Чогаал комитетиниң үндүргени ол номнуң бир экземплярды Күрүне архивинде шыгжада бар. Ол шииде кирген бир маадырның кожамык ыры сөзүңсилерге сонугадыр дыр бис:

Кончук хөгээр араганы
Кылаң пактап орган болза,
Көдээ, хоорай кезип чорда,
Хонук дүрген эрткен болза.

Кончук хойнуң эднейден
Сыспай дайнап орган болза,
Аалдар, өглер кезип чораа,
Божа-хойтпак ишкен болза.
С.К. Тока баштаксымаар,
Чаңныг болганындан ооң чо-
рынга база ындыг хөглүг, ы-
даа ажил-ишчи утка-шынарл
сөзүглелдери болганчок-ла та-
рын номчукчулар сактып ту-
Алдарлыг Калдак-Хамар дуг-
ыры ооң чогаадкчы байлаан
бир херечизи. Бодунуң үезини
дырал-чуртталгазын ол хире
мактап чораан.

Тывага болгаш өске-даа чө-
С.К. Тока чүнүң-даа мурнунд
не болгаш партийжи удуртук-
төөгүге артар. Ол Тыва Арат Ре-
каны тургускан болгаш ону ба-
эң берге чылдарында удуртуп
удуртукчуларның херээн бодун
уламчылап чораан көскү ажы-
Ынчалза-даа ол күрүне уду-
зу кижиниң частырыгларын
төөгүчүлөр чажырбайн, ботта-
түннелдерин, үнелелдерин аж-
лы-биле берип, ындыг хевирл
тырыгларны удуртукчулар кы-
сагындырып турар.

С.К. Тока партийжи чурум-
гызы-биле сагып чораанын
материалдары база бадыткап
1947 чылдың ноябрь 27-28 хүн-
болган ВКП (б)-ниң Кызыл
комитетиниң хуралында Демин
шүгүмчүлээн. Ынчан С.К. Тока
сургакчылап чораан болгаш ол
олурушаан. Сургакчылааш
чедип келгеш, хоорай комитеди
ралыңа болган ол шүгүмчүлээ
хамаарыштыр тайылбыр бижи-
дал чокка бижип чоруткаш, канд
ындыг партийжи үзел-бодалга
рыштыр частырыглыг чүве чугаа-
нын, а Деминге чүглө сагындыр-
берип тургаш, «Биче сеткил бол-
кижини каастаар» деп чугаал
тайылбырлап бижээни солун
мындыг уткалыг билдиришкен
бар: «Бот-билимни, арга-дурж-
ны база теоретиктиг билимни
соңгаар улам бедидип алыры
апарды, моон соңгаар улам эки
херектерни чорудар дээш В
Төп Комитетиниң чанында пар-
өөредилге курстарыңа өөре-
биле сургакчыладып көрүңер». М
хевирлиг документилер ооң пар-
ажыл-херектерни кончук чугула
ону удуртулгага, анаа-даа ажы-
ректерге аягылап турганын хере-
турар.

Ооң-биле чергелештир С.К.
дыка хей совет чогаалчылар-биле
хууда-даа, ажил-херек аайы-бил
таныжар, оларның-биле чагаал
харылзажып чораан дугайында
риалдар Күрүне архивиниң шыг-
рында бар. Бо каш барымдаалар
С.К. Тока бодунуң үезиниң кү-
партия удуртукчузу, кандыг чү-
бол чону дээш могаг чок ажилда-
раан удуртукчуларның бирээзи кы-
Тываның төөгүзүнде артып ка-
бадыткаар.

«Шаг шаа-биле турбас, чаа-
көгү-биле чытпас» деп тыва ул-
мөңгө чүве чок дээн уткалыг үлө-
гаазын маңаа база катап сагынды-
чугаалап каайн.

Маадыр КУУ

ТР-ниң Күрүне архив
кол специали

республикада көдээ ажил-агый ярмаркалары неделяның дышта-ныр хуннеринде Кызылдың хөй чурттакчылыг микрорайоннарында болуп турар. Ооң доктаамал киржикчилеринин бирээзи – хууда арат-фермер ажил-агыйлыг Дүрген-оол Тютюш.

Дүрген-оол Минчей-оолович ук төөгү-дүндөн өвүр чурттуг. Ол өг-бүлөзи-биле Кызыл кожуунун Сукпак суурнуң чоогунда хууда малын азырап өстүрүп чоруурлар. Олар 40 шаа бода малдыг, 20 хире хаваннар. Өөнүң ишти Салбакай Сундуп чанындан көдээ ажил-агый ажилдары-биле таныш болгаш, инек малдың сүт-саанын черле үспес, сүттен каш янзы: итпек, хойт-пак, өреме, саржаг, быштак, курут дээш хон-даа өске чемнерни кылырынга ынак. Ада-иези ук-төөгүзүндөн черле мал-ыннар чораан болгаш, ажил-иште улуг бергедээшкннер чок. Чамдыкта өвүр ажунда малчыннап турар кады төрзөн кызы Мерген Тютюш арга-сүмезин бе-ил, үргүлчү харылзажып, бот-боттарынга дузалажып чоруур. Бо мынчаар, Кызыл оогунга одар-белчиер чедишпес боорга аш өшкү, хойун акызының аалында апарып кааннар.

Тютюштерниң өг-бүлөзи эрес-кежээ, евер 3 кыстыг, 1 уйнукут. Улуг уруу писа Новосибирск хоорайда өөренип ту-ар, амгы үеде чаш уруун азырап олурар. ртуну Айраң Москваның Хамааты камга-ал болгаш онза байдалдар яамызының (адемиязының студентизи, хеймери рсана Кызылдың экономика болгаш ге-хоойлу техникумунун сургуулу. Дыш-ныр үелеринде ада-иезинин инек-малын даржып, үргүлчү дузалажыр.

Малчын Дүрген-оол Тютюш мооң үрнүндө Кызылдың хлеб заводунга олган былгаар оператор болуп ажилдап раан. Аңаа ажилдап тура кызырылдага варышкаш, арат-фермер ажил-агый ргузуп, хаваннар азырап эгелзэн. А нүн ишти Салбакай Сундуп база 20 ажыг лдар дургузунда хлеб заводунга ээлчег

• Ажил кижини каастаар

ЭРЕС-КЕЖЭЭЗИ КЫЛАЖЫНДАН-НА ИЛДЕН

бригадири болуп ажилдаан.

Кижиниң чуртталгазында эң-не бай-байлак, чедишкнниг чылдары турар. Тютюштерниң арат-фермер ажил-агыйы 2000-2010 чылдарда дыка эки деңгелче көдүрүлгөн. Бода малды тутпушаан, ха-ваннар азыраар сорулга-биле Кызылдың хлеб заводунуң дузалал ажил-агыйы тур-ган ферманы садып алганнар. Оларның азыраан бода малы 50 баш ажып, хаванна-ры 200 баш чедир өскөн. Ооң соонда акша-төгери чедишпестеп, мал чеми садары берге боорга, хаваннарны кышкы үеде 20 чедир кызырап ужулга таварышкан.

Хаванна 700-1000 баш чедир тудуп болур, таарымчалыг кажааларда амгы үеде 18 хаван бар. Тывада хаваннарны хөйү-биле азырап турар фермалар чок болгай дээш, эрес-кежээ малчын ферманы сайзырадырынга чүлөр херегин айтырамыга, тараа тарыыр чер чогуң, кажааларга эки септелге кылыр акша че-дишпезин демдегеди.

«Хаванна 1000 баш чедир көвүдедир тудар күзелювис бар. Ындыг-даа болза бөдүүн арат кижиге ону боттандыраы болдунмас. Каш чыл бурунгаар «Чаа эгел-леп чоруур фермер» деп күрүне програм-мазы эгелеп турар үеде хаван тударының талазы-биле төлевилел кылып алгаш, Тываның Көдээ ажил-агый яамызынга четкен мен. «Кызыл чоогунуң малчыны шээй силер» дээш, мени хүлээвзэн. Ооң соонда күрүнеден деткимче дилээр идегелим өшкөн» – деп, малчын хомудап чугаалады.

Өг-бүлениң мал ажил-агыйынга дөргүл-төрели, чоок дуңмалары үргүлчү дуза-лажып чоруур. Олар сизген-ширбиил бе-леткээрде, кажаа-хораа коптарарда дээш, оон-даа өске шеф-биле кылыр ажилдарга

Дүрген-оол Тютюш эдин садып турары.

үргүлчү дем-биле дузалажыптарлар.

Малдың кыжын чиир чегин белеткээр нарын айтырыг. Ындыг-даа болза эрес-кежээ малчын Дүрген-оол Тютюш 7-8 чыл бурунгаар бензин-биле ажилдаар, ооргага чүктеп алыр сизген кезер херек-селди садып алган. Магалыг-даа херексел болган. Тракторга четпес дээрден башка, хол кадыры-биле кескенинге бодаарга, дүрген болгаш чиик. Бир хүнде 1-2 машина сизгени кезип алыр. Малчыннар бо күзүн 10 машина ишти сизгени белеткеп алган. Ол хире сизген бо кышты ажарынга чедер. Ындыг-даа болза малдың күш-шыдалын кошкатпазы-биле сула, чарба немей садар дээрзин чугаалады.

«Бо көдээ ажил-агый ярмаркаларының доктаамал болуп турарын дыка эки деп үнелээр-дир мен. Чүге дээрге маңаа мал-чыннар, көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери

боттарының азырап алганы малының эдин садып, ооң сүдүндөн кылган аш-чегин, дүгүндөн аргып-даараан идик-хевин дээш өске-даа чүүлдерни садып-саарып алырынга дыка ажыктыг. Мен бодум азыраан малым эдин, ижин-хырнын үргүлчү бо ярмаркага садар-дыр мен. Кышкы үеде орулга чүгле эъттен кирер. А сүт-саан үезинде оон-даа эки. Сүттен кылган кылыгларны чон дыка алыр бол-гаш, хүнде 10-15 муң рубль чедир ажилдап алыр» – деп, малчын чугаалады.

Малчын-биле чугаалашкаш, ооң оожум-топтут, хүндүлээчел, эрес-кежээ аажы-чаңын кижиге эскербес аргажок. Кижиниң ажилгыр кезээзи кылажындан-на илден болур чүве. Дүрген-оол Тютюштүн соокка дадыккан хүрери берген чаактары езулуг тыва малчын кижиниң шырай-арнын херечилеп турар.

• Бизнес болгаш аныяктар

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ОРУУН ТЫПКАН

Кижиге чырык чер кырынга эки чаагай амыдыралды бодунуң кызыл күжү-биле чедип алыр. Ажилгыр, эрес-кежээ кижиге эки чуртталганың оруун чайгаар тыва бээр. Кызыл кожуунун Ээрбек суурдан Эртине Оюн биле Чөөн-Хемчиктин Шеми-ден Шолбан Монгуш Кызылдың Тыва эки турачылар кудумчузунда идик септээр мастерскаяның ше-верлекчи мастерлери. Эжишклер республиканың үнү чок, дыңнаары багай уруглар школазының (2002 чылдың) доозукчулары. Бирээзи 11-ни, а өскези 9-ту чаңгыс чылда доосканнар.

Эртине чажындан кады багай турган гаш, үр үеде эмнедип келгеш, күштүг ерниң багай салдарындан дыңнаары сыраан. А Шолбанниң төрүмелинден наары багай болган. Чеже-даа кады ий дээш пенсиялыг болза чүгле ооң амыдыраары берге. Салымга чагыр-алган олурар эвес, ажы-төл азыраар, стаар оран-сава кылыр дээш акша лдаар апаар.

Эртине Оюн 2003 чылда идик септээр гер Роберт Ховалыгның (амгы үеде гиң аравыста чок) өөреникчизи болуп, лдай берген. Баштайгы чылдарда идик раарының аңгы-аңгы хевирлеринге эмишаан, дузалакчылап ажилдаан. л болгаш чүткүл барда кандыг-даа лды өөренири белең. Ынчангаш лаанда башкызының дузазы чокка терни септеп кылыптар апарган. Ооң да Кызылдың аңгы-аңгы микрора-арында идик септээр черлерге 13 чыл ерлеп ажилдаан.

Эртине Оюн идик даараарындан да спортчу бек чедишкннерлиг болду. Од шкодагы тургаш-ла хүреш иязын үспес, республика чергелиг

Идик септекчилери Шолбан Монгуш, Эртине Оюн.

маргылдааларга киржип, чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ап чораан. Ооң тренерлери Валерий Оюн, ооң соон-да Буян Биче-оол турган. 2004 чылда Москваның «Измайлово» спорт комплек-зинге дыңнаары багай спортчулар аразын-га болуп эрткен делегей чергелиг дзюдо маргылдаазына 3-кү черни алгаш, хүлер медальдың эдилекчизи болган. Шак ындыг улуг чедишкнниң соонда спортчунуң хей-ады көдүрүлүп, спортка сонургалы улам күштегелген. Ынчалза-даа ол үеде кады кошкак спортчуларга кандыг-даа акша деткимчези бербей турганындан, ол спортту кагаш, акша ажилдаары-биле идик септеп өөренип алганы бо.

Эртине өөнүң ишти Хорагай-биле Башня микрорайонунга идик септээр черге ажилдап тургаш, таныжып, чурттай берген. Хорагай кады кошкак эжиниң езулуг чөлөнгижи, орук айтыкчызы бол-ган. Ол амгы үеде республиканың уруглар

поликлиниказының архивинде ажилдап турар. Аныяк өг-бүлө 3 ажы-төлдүг, удавас 4 дугаар уруу төрүттүнер.

Эртине Оюн идик септээр чагыгларның хөйүндөн, эрткен айның эгезинде Шолбан Монгушту дузалакчылап алыры-биле өөредип эгелзэн. Шолбан идик септээр ажилга сонургалдыг, мастеринден дудак чок, шалыпкын, шевергин. Ол удавас бот-тускайлаң ажилдап чоруй баар дээрзинге чигзиниг чок. Шолбан Монгуш өөнүң ишти Азияна Донгак-биле кыстыг, оолдуг, амгы үеде база 3 дугаарын манап турарлар. Олар иелзэн үнү чок болгаш бот-боттарын билчиллери аажок. Келир үеде хөй ажы-төлдүг болур ада, өг-бүлөзин азыраар езулуг эки ажилды тыпканынга өөрүп турар.

Эжишклерниң идик септээр черинде

идик даараар машина, резин болгаш хөм кезер чидиг бижектер, янзы-бүрү хыр-балар, ине, хендирлер, хөмнер быжын-дылары дээш өске-даа идик кылырынга херектиг чүүлдери четчир. Хананың кы-дыын дургаар кылган ыяш полкаларда чагыкчыларның идиктерин эмге-секселиг чыскаалдыр салып каан турар.

Кандыг-даа ажилдың эки, багай та-лалары турар. Идик септээр амыр эвес ажыл. Улустуң буттарыга кедип каапкан хирлиг, бутсуг идиктерин даараар, ол ыш-каш хырбалаар, чаштырар будуктар-биле ажилдаары кижиниң кадыыга хоралыг. Ындыг-даа болза амыдырал дээш ажил-даар апаар болгай.

Идик бакта эжик ырак деп өгбелерниң чугаазы бар. Черле ынчаш чурттуң эконо-миктиг берге үезинде, чон аразында акша-төгери айтыры нарын. Ылаңгыя кышкы үеде шынары эки, шык тыртпас, чылыг идиктер өртзөниң аартаанындан, чаа идик садып алыры амыр эвес. Үрелген идик бүрүзүн кылдырбайн октаптарга база харааданчыг. Ооң орнунга эде даарадып, септедип алганы дээр. Черле ынчаш идик септээр ажил чонга ажыктыг болгаш үнелиг.

Үнген-кирген чагыкчыларның хөйүндөн мастерлер чамдыкта четтикпейн баарлар. Ынчангаш чамдык үелерде орайга чедир-даа ажилдап турарлар. Чагыкчыларынга таарымчалыг байдалдарны тургускан: бир эвес идиктиң септеп каан черинден катап база үрели берген болза 2 неделя иштин-де халас кылдырар магадылалдыг. Оон аңгыда доктаамал идик кылдырып кээп турар чагыкчыларга чиигелде база турар.

Эжишклер идик даарап, септээр мергежилин мооң-биле кызыгаарлавайн, Моолче чедип, унты болгаш моол хөм идиктер даарап өөренип алыксап турар-лар. Оларның бо бек күзели бүде бээр болзун деп күзеп каалыңар!

Арынны Сайсуу ХЕРТЕК белеткээн.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Баглааш. Аът баштыг алдын баглааш. Алдындан шуткуваан-даа бол, ажык-тайбыңны таңыылдаан аал-коданның ээзи, алдындан үнелиг баглааш. Баглаашта аъттар бар. Олар аалчыларның демдээ. Бичии Күр-Дагба билип кээрге-ле, ада-иезинин өөндөн аалчылар үзүлбес. Эргин артап кирген чоннуң кандызын ол көрбээн дээрл. Ынчан ол «Будуктуг ыяшка куш, буянныг аалга чон чыгыр» деп үлегер домактын утказын шоолуг-даа угап билбес балдыр-бээжек оолчук-ла болгай. Чиик-каразының хөрээнде чындытыр саадапкан даргаларны, «чурук-тырттар» азынган, кыдырааш колдуктаан, орустаан-моолдаан сургакчыларны, имнээн-сомнаан даштыкыларны кончуг сонуургаар. Бо солун аалчыларның оларга келиринин чылдагааны удаваанда оолга билдинген. Өг-бүлениң онзагайы ажыл-ижинде, кодан хоянда база аскыр өөрү чылгызында турган. Сурагыг ыраажы Аяс Данзырынның алгааны Шара-Нуур, Агар база Ак-Эрик девискээри Күр-Дагбаның өскөн-төрөөн делгемнери. Маңаа ооң өгбелери төөгү-дөзүн тудуп чораан. Оолдун ада-иези салгал дамчаан малчыннар. Олар күрүнениң ажыл-ижин сайзырадып чорааш, ажы-төлүн өстүргеннер. Өгбелерниң кылып чорааны үндөзүн күш-ажылын бөгүн Күр-Дагба уламчылап чоруур. Шара-Нуур эрининге чайлап, Агар эдээнге кыштап чораан кырган-ава, кырган-ачазының чанынга ол өскөн. Ам ону бодунуң ийи оолдары салгай берген. Олары дыштанылгада аалдан ыраваас.

Күр-Дагба 1982 чылдың декабрь 15-те малчын өг-бүлеге оолдарының улуу бооп төрүттүнгөн. Лаңаалар үш оол, үш кыс, шупту алды ажы-төлдүг. 1989 чылда Кызыл-Чыраа ортумак школазының эге класынче өөренип киргеш, 2000 чылда доозуп үнгөн. Ол-ла күзүн шеригже чоруп-

• «Чүс салымның» бирээзи

СЫДЫМ-ШАЛБА ЧЕРГЕ ДЭЭСПЕС...

каш, Волгоград хоорайга белеткел эрткеш, Чечен Республикага албан-хүлээлгезин төлөптүг күүсеткен. Халажып келген хып дээн аныяк эр ада-иезинге дузалажып кирипкен. Ол ачазындан өөренип алганын кылып, ооң-биле ажылдап эгелзэн. 2003 чылдан эгелзэш, кожа аалдарга аътка дериг-херексел кылып берип тургаш, удаваанда сумунуң чонунуң чагыгларын хүлээп эгелзэн. Чоорту ажыл калбаргаш, чагыкчылар өске кожууннарда база ты-вылган.

Дериг-херексел кылырынга мергежээн мастер келин кылдыр Бии-Хем кызын эдиртип келген. Кадайы база анаа эвес уруг болган, ол тыва национал идик-хеп даараарына уран-шевер.

Күр-Дагба Хорлай-ооловичиниң кылган

сыдым-аргамчызын, эзер-чүгенин эдиле-вээн, ажыын көрбээн малчыннар, чылгы-чылар ол чоок-кавыда чок. Эң солун чүүл — ол бодунуң мергежилин элээди оолдарга дамчыдып чоруур. Аъттың дериг-херекселин кылырынга Кызыл-Чыраа школазының 5-8 класстың оолдарына «Аныяк чылгы-чы» бөлгүмүн Күр-Дагба Хорлай-оолович ажыдар дээнин удуртулга деткээн. Шору апарганнары элзэн өөренип, төрөпчи дээн чижектиг дериг-херекселди борастай берген. А оон бичиилери бо бүгү-биле таныжып, мал-маганның чүзүнүндөн бээр ылгап, адап, таныжып турар. Шагаада аътты шын болгаш дүргөн эзертээринге, сыдымнаарына мөөрей эрттирери Күр-Дагба Хорлай-ооловичиниң бот-идепкейи-биле эртери чаңчыл апарган. Школаның спорт шөлчүгезинге аъттарны кири сүрүп алгаш, сыдымнап, улуг класс оолдарына школа директорунуң чөпшээрели-биле мундурар-даа. Аңаа шаңналдар кылдыр боттарының бөлгүмге кылган дериг-херекселин берип турар. Өске школалар бо солун эгелзэшкинни дөзевилеп ап, кичээлдер алыксаар күзелин илередип турар. Чарыш аьды мунар оолдарга айы-ыл-халапты баш удур болдурбас хемчег кылдыр, аътты канчаар шын мунарыл, шын башкарыл дээн онза чугула ай-тырылгарга харыыны Күр-Дагба Хорлай-оолович берип турар.

1993 чылда чүгүрүк аът Эзир-Карага тураскааткан байырлалга аът чарыжына ачазының аьдын мунгаш, кымны-даа мурнай халдып келген кижы — бичии Күр-Дагба болгай. Сөөлгү чылдарда

«контр» деп нүгүлдеткен аътты а байырлал үзүктөлип турар апарг чылда эрткен «Эзир-Кара» чар аныяк чылгычының аьдын дунмаз жы Алдын-Херел мунгаш, кушта келген. Республика Наадымнары ыштарына-даа аьды-биле шаң черлерге кирип турган болгаш чылгычының арга-дуржулгазы элз. Ынчангаш бо талазы-биле суме-кылыры черле артык эвес деп ба-саналына ада-иелер каттыжып ту-

Холу туттунгур чылгычыны су-жуун удуртулгазы «Чаңгыс суур — бүдүрүлгө» деп губернатор төлөви-киржирин сүмелзэн. Кызып белет-удуртулганың мактал сөзүн база, чезин алган. Күр-Дагба Лаңаа ко-аразында делгелгеге «Национа-чаңчылдарны кадагалап тудары» деп тускай шаңналга төлөптүг Күр-Дагба Хорлай-оолович чүглө-ажы-төлүн эвес, а шупту бичии оо-мөзү-бүдүштүг, эрес-кашпагай к-кижизидеринге улуг үлүүн кири-руур аныяк ада. Аалга эр хиндикт-төрүттүнерге-ле, бичии сыдым кы-деп кырган-ачазының база ачазы Х-оол Даргановичиниң чагыын д-көрүп өскөн. Ооң өнчүзүн, эр ту-херечилеп турар ол этти хана ба-азып каар. Бичии оол бутка туруп, бергеш, холга элтештир кылган чи-биле анай-хураган сыдымнап эгелз-бызаа сыдымнап, кодан иштинде а-дузанын көргүзөр. Оол элээди а-сыдымның хемчээли база улгады-аътты дериг-херексели база кончу-таар. Чүглө каастаар эвес, ол чо-к-дег экер эр чер-даа чедер бе? Э-турда — тайбың мөңгө камгалап-турда — күзээнин чедер, а эки аът-эр чалгынныг дег күштүг болгаш хей-киискип чоруур.

Чаяна ЧБ

• Мөөрей

ТЫВА КЫС ТЕРГИИДЭЭН

Декабрь 10-да Москва хоорайга «Miss Asia Russia» деп делегейниң национал-культурлуг фестиваль-мөөрейин түңнээн. «Мисс Азия — 2016» деп атка Тыва Республикадан Норгьянма Монгуш төлөптүг болган. Дээди шаңнал — бриллиантылар-лыг, жемчугтарлыг мөңгүн оваадайны тыва кыска кедирген. «Бирги вице-мисс» — Башкирияның чараш кызы Ильнара Ниязгулова, «Ийги вице-мисс» — Москва облазындан көрей уктуг Маргарита Ким болган.

Норгьянма Монгуш Кызыл хоорайга төрүттүнгөн. Москваның А.К. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый ака-демиязында инженер-тудугжу мергежилде өөренип турар. Ол «Умники и умницы Тувы — 2016» олимпиадага бодунуң школазын төлээлеп киришкен. «Мисс Кызыл — 2014», «Тыва Республиканың Даңгыназы — 2014», «Москваның Даңгына — 2016» деп аттарның эдилекчизи. «Эдегей»

театрының солизи.

Россиядан, Казахстандан, Киргизиядан, Узбекистан-дан база Моолдан 16 чараш кыстар кадынның оваадайы дээш мөөрейлешкен. Купальниктиг мага-бодун кылаштап көргүзөр мөөрей орнунга уруг бүрүзү национал идик-хевин кеткеш, боттарын таныштырган.

Норгьянма келин кыстың каас, чараш тыва нацио-нал хевин бараалгаткан. Маргарита Кимниң барабан-нарга күүселдезин көрүкчүлөр онзагайлап, үнелзэн. Көрүкчүлөрниң сонуургалын Ильнара Ниязгулова чаалап алган. Казахстандан Эльмира Шаяхметова чаагай аьш-чем кылырын көргүскеш, «холу чөмзиг» кадын кыс болган.

Мөөрейни Азия чурттарының онзагай чараш боорда, угаанныг база чогаадыкчы, хөй-ниитичи кыстарының ара-зынга кадык амыдыралды суртаалдап, эстетиктиг чараш чүүлге кижизидер сорулга-биле эрттирген.

Бистиң корр.

«Ийги вице-мисс» — Маргарита Ким (солагай таладан), «Мисс Азия - 2016» — Норгьянма Монгуш, «Бирги вице-мисс» — Ильнара Ниязгулова. Фото-чуруктар интернеттен.

Тываның кыжы дег соок кыштар-
даа чүгле Кыдыкы Соңгу чүкте-ле
боор. Якутияда Оймякон деп хоорай
эңне соок, ында сооктуң ортума
темнели январь айда -46, хире-хи-
реде -50 ажа бээр. Кыш ортуунда
эзек када Тывага база ол хире чет-
пей бээр болдур ийин. Казыыр 20
карга-ла, демей-ле соок. Ынчангаш
маңаа кышкы идик-хеп дугайын-
да чугаалаксадым.

Кыш-даа кыжын эскерип чоруурга,
кыш аныктарның, элээди оолдарның
капары чолдак, дөңмек ортузу безин
ес болурга, кужурлерни, мындыг соок-
ес чүвүрлер-биле канчап шыдажып
урлар ирги деп бодаар мен. Чолдак
и адаандан өрү соолаңнаар. Өй-
элдиг хеп иштинге чеже катташкы
болурул? Улуг дизе-ле, ийи-үш боор,
кы-төл оон хөйүнү каяа кедерил, оон
да хөй каът хеп эгдинмес-дүгдүмес
й-ла.

Садылгарда болгаш рынок-базаар-
да бистиң соок кыжывыска шоолуг
шпас, эки чылыглаттынмаан чолдак
лар садып турар. Кыс-даа уруг-
тоннары дискет чептес, демей-ле
а. А ол хөөкүлөр база ийи хире
а, рейтуза кедер. Дискетери кезээ-
чүп чоруур. Назылап кырый бээрге,
аарыыр чүвези ында-ла болгай.
луг сооктардан чүгле езулуг дүктен
кештен кылган хептер камгалап
Курткаларның иштинге синтепон
дүк салып каан болза эки. Амгы
ртка, тоннары холлофайбер дээр
киги материал-биле база чылыглап
Бо материал синтепонга көөрдө,
иик, чылыг, борбакташпас. Ынчал-
хой дүгүнге каяа чедер ийик. Бир
ртканың иштинден чылыг свитер,
ер кетпес болза, соок-ла. А куш
нден хептин өртээ аар, ооң дүктери
ипүнгөш, кижиниң костюм, платье
чыпшынар, оозу анчыг. Ылаңгыя
ай рынок экономиказы эгелээрге,
эл турган тоннар, курткаларның
дендии багай, иштинде бок-сак
а куш чүглери тырып каан, оозу
штунар, хепке чыпшынар турган.

• Кышкы соок

ЧЫЛЫДЫР КЕТТИНДИҢ БЕ?

Баштай билбес улус ыңдыг «пуховиктер»
саткылап алгаш, хилинчектенген болгай
бис, дүктелеринден кедип чадааш, үндүр
октап-даа турдувус.

А ол-ла үеде кайгамчык эки материал-
дар бистиң бодувуста бар: ол дээрге
мал-маганывыстың кежи, дүгү. Ылаңгыя
хой кежи, ооң дүгү-биле чылыгланыр
болза магалы-ла. А бис колдуунда-ла ол
кештерни үндүр октап турар бис. Кеш, дүк-
биле ажилдаар фабрика азы бүдүрүлгө
чери мында чок. Шаанда кеш-тон fabri-
казы турган, ону өрү көдүрүп, сайзырадып
чадап каан бис. Ол ышкыш хевис кылыр
фабрика турган, ол база олчаан кагдынган.
Ынчан маңаа кылып болгу дег турган дуб-
ленка ышкыш хеп бистиң кыжывыска арай
таарышпас: деңзизи аар болгаш соок. Ол
ышкыш нутрия, кодан, тарбаган, ас ышкыш
еске-даа аң-мең кешинден чуга шуба тон
чылыг эвес. Ол хамаанчок хой кешинден
(таарып каалкан боорга, ону мутон дээр)
тон безин бистиң кончуг сооктарывыста
шоолуг чылыг бербестей бээр. Кешти эки-
дир, чымчадыр эттеп кылбаан болза, аар
база болур. А кылын дүктүг дилги, бөрү,
киш кешинден чылыг шубалар бисте шоо-
луг келбейн турар болгаш өртээ база аар.
Оон аңгыда селбегер дүктүг тоннар киж
бүрүзүңге таарышпас, дүрт-сыны узун,
чиңге улуска чараш көстүр. Бисте хөй-ле
тоннар норка кешинден. Ооң чылыг бээр
ортумак, кештиң шынарындан кол хамаар-
жыр, бистиң кыжывыска колдуунда ажыр-
бас деп болур, ынчалза-даа өртээ улуг.

Ынчангаш амгы үениң модазын езу-
гаар аныктарга, элээди ажы-төлгө чылыг,
чиик, чараш курткалар, тоннар херек. Ол
дээрге «пуховиктер» деп адап өөрени
бергенивис, демги-ле хептеривис ол-ла
болгай. Чүгле куш чүү азы синтепоннун
орнунга хой дүгү тырып каар турган болза,
тулган-на.

Чоокта чаа «Сүбедей» спорткомплекске
Тываның бүдүрүкчү ажил-ишчилериниң

ярмарка садыглаашкыны болуп турган.
Аңаа бир улус, Эрзинден болду бе, хой
дүгүн кедергей ак чөөк кылдыр кылгаш
садып турган. Ооң-биле куртка, тон дээш,
чүнү-даа чылыглап болур. Бир улуг эвес
чоорган хире хемчээлдиг арыглап дыдып
каан хоюг ак дүк чадыгның өртээ 800
рубль чорду. Чүгле сонуурган көрүп чораан
болгаш, ол улус-биле таптыг чугаалажып,
экидир айтырып албаанымга ам хомудап
олур мен.

Бо-дур, хой дүгүн мынчалдыр, чылыг-
лаашкын материалы кылдыр болбаазыра-
дып шыдаар ышкыжыл бис. Ону Тываның
бир сураглыг, таныттыңгыр ылгавыры,
бренд демдээ кылдыр хөгжүдүп ап болур.
Ынчан бистиң хоювус дүгүнден кылган
барааннар чүгле Тыва иштинге эвес,
Сибирь регионнарынга, соок агаар-бой-
дустуг чурттарга-даа сурагжый бээр. Хой
дүгүнден сырткы болгаш чоорган дыка-ла
эки: изиг-даа, соок-даа эвес, өй-тап чылыг.
Оолдарга, эр улуска кончуг соокта хой
дүктүг чүвүрлер магалы-ла. А куртка-
ларны хой дүгү-биле чылыглааш, дөңмек
ортузу чедир, тоннары дискетти дуглап
турар кылдыр даараар болза, ынчан кан-
дыг-даа соок дынымас. Сагыш ышкыш
болган болза, кышкы хеп чүгле Тываның
бодунуу турган болза...

Ам дээрзинде ажы-төлдүң кышкы
идик-хевинче сагыш салыр, өртээ улуг-даа
болза, чүгле хөлчөк чылыг куртка, тон са-
дып бээр чугула. Доңуп-дожаарга, күштүг
соок организмниң чылыын үндүр соруп
аппаар, иммунитет кошкадыр, эр улустун
простатит дээр аарыы кол нургулайында
оон тыптыр. Ооң узун чолдак, чуга куртка
кеткен оолдарны көөргө, бо кижиге сагыш-
сыранчы-ла кончуг. Сооктан оон аңгыда
бүүректер, боостая когараар, сөөк-даяк
аарыглары, артрит, артроз, остеохондроз,
бронхит, астма, неврит, невралгия дээш
оон-даа хөй аарыглар тыптып болур.

Шаанда авам «соокта каас чок»

дээш, каъттандыр кеттинерин чагырыга-
даа, херекке албайн, школачы тургаш,
бүүректерим база доңурган болдур мен
ийин. Ынчангаш кышкы соокта канчаар
кеттинерин ылап билири чугула. Амгы
үеде чымчак дүк холумактыг иштики хеп
аймаа бар, «термобелье» дээр. Өрттөн
аарзынмайн, ону садып алырын кызыдар.
Ооң чылыг тудары болгаш дер сиңирери
эки. Иштики хеп хос болбас, зыт-кешке
чыпшыр турары чугула. Чылыг болгаш
даштындан база билдинмес болур. Даш-
тыкы костюм хевиниң иштинге майка азы
чолдак чеңниг футболка, оон узун чеңниг
футболка, чугажак свитер азы ыңдыг
хевирлиг чуга чылыг иштики хеп, оолдар
кальсон, рейтуза ышкыш хептерни каът-
танып кедерге, дүктен аргаан шарф, бөрт
(ийи каът), алгы бөрт болза, улам чылыг.

Бир кол чүве — будун доңурбазы.
Кышкы идиктиң дугаарын бир-ийи улугга
алырын билир бис: чылыг оът-даа салып
алгай, каът уктар-даа кеткей. Билдингир
чүвени чүзүн-не домактанып турар кижил
деп, чамдык улус анчыгынар чадапчок.
Ынчалза-даа ажы-төлгө чеже-даа чугаа-
лаарга, херекке албазы кончуг, бодум
чижээмни безин дем көргүстүм. Аныяк-
чалыы шаавыста тоовайн чораан чүвевис
улагыдып кээривиске, бир-ле аарыг кылдыр
организмден «уштунуп» келирин сактып
чорза артык эвес болгай аан. Ынчангаш
соок кышты эки-менди ажып алырын
күзөвишаан, шаанда тыва чоннун кышкы
үеде мендилежирде безин: «соок-чывар
өршээлдиг-дир бе, дымаа-ханаа сол-дур
бе, мал-маган хүр-дүр бе?» деп, анаа эвес
айтыржыр чораан чаңчылын сагындырып
каайн.

Надежда ЭРГЕП.

иниң сүмелери

ЧАШ УРУГЛАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ

өрүттүнген соонда, ийи-үш дугаар хонуунда
арның баштай арнынга, ооң соонда өске ке-
е кызылзымаар бичии үүрмек шивишкилер
ып келир.

Ыжыкпаан чаш кештиң долгандыр кижилерниң
агаарынга, ында холушкан бүдүмелдерге,
чуурунга ажыглаан чүлдөргө чаңчыгып алыр
базымы деп болур. Шивишкилер арыг-силиге,
ин чокка 4-5 хүн дургузунда эвээжеп чиде бээр.
ол хире үеде читпес, харын-даа көвүдөп эгеле-
тааржыр, чымчак дээштиг Сульфур, Калькарея
а, Псоринум чижектиг эмнери бээр. Антибиотик
он холумактыг эмнер чаап болбас.

Ишкыш кежи кургаар, думчук бажынга чырык сарыг
шивишкилер, мойнунга, хаваанга эвээш санныг
лаар шивишкилер, ооргазынга, ужазынга элээн
үмээр демдек чаштарга туруп болур. Оларга
чоорту чиде бээр.

Ы улгадырга-ла, кижиниң удууру эвээжээр бол-
уйгужулар — чаштар, эвээш удуур улус — назыны
илер.

үнгөш, 48 шак хире үеде удуп-ла чыдар, караан
тпас болза, дүвүрөвөөр. Авазының ижип турган
салдарындан ыңдыг бооп чадавас. Эмзирерде,
артын азы таваңгайынга дээр тургаш, оттуруп

эс мурнунда турганынга деңнээрге, удууру
эмг албайн, сорбайн турар болза, дүвүрөп бо-
н эмчи-биле сүмележир. Эмнээр апаар.

ичел иелер чаш уругнун карааның иштинде чар-
рлиг дүжүпкен ханны көрүп каар. Ол эмнээшкын
ту эстип каар. Гомеопат эм Арниканың дуза-
тан кучук дораан эттинер. Ол ышкыш Арника
йга адаанга, чамдык улуг килдиг төрүттүнген
карактарының чаан долдур, арнынга безин
герге, дыка дүрген дузалаар.

ыглап турда азы доңа бергенде, хапчыында
ын суйбаарга билдинмес. Чамдыкта хапчыи

элээн улгады берген болур. Ол дээрге бичии суг чылы
бергени-дир, бо таварылгада эмнээшкын чокка бир-ийи ай
үелерде сиңе бээр. Бистиң Апис деп эмивисти бээр болза,
ийи-үш хонуктан анаа апаар. Оолдарның сөөрүүнүн бажы
ажык эвес болур, ону аждаа тыртып болбас.

Кыс чаштарның чамдыктарының эмгилери бичии ыжык
болур. Ол ышкыш чамдыкта сидиктээр (вагина) органын-
дан хөй эвес хан кээр болур. Чылдагааны — мында иезиниң
гормоннары «ойнап» турар.

ЭМИГ СҮДҮ

Чаш кижиге еске дириг амытаннарның төлү ыш-
каш, иезиниң эмининиң сүдү — бөлен чемниг чаят-
тынып келир.

Бойдустан берген кайгамчык үнелиг эмг сүдүнден
эки чемни чаш кижиге кым-даа кажан-даа чогадып, со-
луп шыдавас. Иезиниң аа сүдүнден эгелеп эмген чаштар
өзүгөн, шыырак, омак, угаангыр, сайзыраңгай болур.

Чаш кижиге эмг дилеп сордунуп эгелээр-ле, эмгиги
бээр. Божуур мурнунда авазы көвей эмнер ап турган
болза, чаш кижиниң эмг дилээр орайтап болур. Эмгиги
эриннеринге дээртип тургаш, оттуруп ап болур. Эмгиги
соруу кошкак болза, Боракс, Калькарея фосфорика деп
эмнер улуг дузалаар.

Эмгиги сүдү чедир дүшпээн-даа болза, эмзирери чугула.
Сүт элбек болурунга дузалаар эмнер: Лак канинум (ыт
сүдүнден), Фитолякка (Лаконос) деп үнүштен кылган база
оон-даа аңгы эмнер бар.

Чаш төл эмзирер улуг аас-кежиктиг мен дээрзин
утпаңар, чырык чаагай күзелдерлиг, чымчак, элдек сөс-
домактыг болурга, силерге чоок кижилериңер хамаарыл-
газы база ыңдыг болур. Эки чемненип, суук чүлдериңи
көвүдөдир ижип туруңар. Бистиң сүттүг шайывыс, тыва
далганывыс, быдаавыс силерге база төлүңерге кайгамчык
эки хоолулуг чем болур. Ресторан, кафелерде ышкыш,
көвей холуксааларның ажыы эвээш, харын-даа чаш ки-
жиге хоралыг. Эмзирген соонда, арткан сүттү саап турар
болза, дараазында көвей сүт тыптыр. Уруг эмиксей бээр-
ге, эмгиги сүдү эвээш-даа болза, эмзирип эгелээр эки. Эмгиги-
лерни дараалаштыр бээрин утпаңар. Дыштанып, чедир
удуп ап туруңар.

Зинаида-СЕРЕН-ЧИМИТ;
гомеопат-эмчи.

• Өөрүп четтиришкын

АНЫЯК УДУРТУКЧУ

Хову-Аксының кырганнар болгаш инва-
лидтер бажың-интернадының удуртукчулары
Алена Наксыл, Чойган Шыгжалдың ачызында
ТР-ниң алдарлыг артизи Галина Сюрюнуң
концертин көөр аас-кежиктиг болдувус.

Алена Наксыл чаа ажилдай берген-даа болза, кы-
зымаккайын көргүзүп эгелээн. Ол аажок хүндүлээчел,
арны кезээде чазык-чаагай, хүлүмзүрүп чоруур.
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун аныктарны
ажылче хаара тудуп турар эгелээшкенин деткип тур
бис. Аныяк даргавыс хоочуннар болгаш инвалидтер-
биле ажилдап билирин кыска үе дургузунда эскер-
дивис.

Бажың-интернадывыстың демниг коллективинге
бистер дээш сагыш човап, ажаап-тежээп турары
дээш, өөрүп четтиришкын сөстөрүн республиканың
хөй номчукчулуг хоочун «Шын» солунну дамчыштыр
хоочуннарның мурнундан илереттивис.

Зоя ДОЛААН, Николай НАМАЖАЙ.

Хову-Аксы суур.

Хову-Аксының кырганнар болгаш инва-
лидтер бажың-интернадының 94 харлыг хоочуну
Чолапаа Оюн.

Шончалай ХОВАЛЫГНЫҢ тырттырган чуруу.

• Аныяктарның айыыл чок чоруу

СОЦИАЛ ЧЕТКИЛЕР ДАМЧЫШТЫР...

Амгы эртем-технологияның сайыраңгай үзүндө соталыг телефон, смартфон, интернет амыдыралдың бир чарылбас кезээ болу берген.

Интернеттин аргалары кызыгаар чок, делегей делегемнеринин ырак-чоок девискээрлерин чыыра тыртып эккелген деп болур. Медальды ийи талалыг дээр болгай. Бир талазында, делегейин кайы-даа булуңунда чурттап турар эш-өөрү, дөргүл-төрели, бизнес-партнерлары-биле харылзжырынга, сандыг-саарылга кылырынга дээр оон-даа өске ажил-херекке ажыктыг болгаш эптиг. Ийи талазында, интернет дамчыштыр уругларга, аныяктарга хоруглуг сайтылар тыттып, оларның психиктиг кадыкшылынга багай салдар чедирип, кем-херек үлгедиринче ыдалап турар таварылгаларны база кибер халдаашкынар кылыр аргаларны ажыдып турар.

Сөөлгү үеде Россияда хоруглуг террорисчи организация Ислам күрүнениң (ИГИЛ) шериглеринин одуруунче аныяктарны социал четкилер таварыштыр кыйгырып, көгүдүп турар таварылгалар ада-иелерни дүвүредип турар. Россияның, делегейиниң аңгы-аңгы өөредилге черлеринче дээр эртем чедип алыр дээр чорупкан уруглар ИГИЛ-дин көгүдүшкүнүгө алыспайн баарынга бүзүрөп болур бе? Аныяктар социал четкилерде боттарының дугайында медээлерни, фото-чуруктары хейу-биле салып турар. Ислам күрүнениң шерининиң арга-дуржулгалыг психологтары (көгүдүкчүлөр) ол бүгүнү көрүп, оларның «кошкак» талаларын тып, сайгарып турар.

Москаның күрүне университетинин филология факультетинин студентизи Варвара Караулованы Ислам күрүнениң шерининче кирер деп турганы дээр буруудадып турар. Ол ат-сывын долузу-биле өскерттип алган. Варвара социал четкиге мусульман чүдүлгелиг кижиле чагаалажып тура, ислам чүдүлгени сонугааш, оон салдарына алзыпкан. Эрткен чылдың май айда Варвара Сирияже бүдүү дезер деп турда, азасы уруун эгиткен. Ынчалза-даа ол виртуалдыг «өңнүү-биле» сырый харылзжып, чагаалажырын соксатпаан. Ислам чүдүлгеге алыскан кижилер-биле чүгле арга-дуржулгалыг психотерапевт

эмчилер үр үе дургузунда ажылдап, биезги чуртталгазынче эглиринге дузалап болур.

Радикал ислам чүдүлгелигерге алысканы база террорисчи организацияның кежигүнүнче киргени дээр Варвара Карауловага хамаарыштыр кеземче херзэн оттуруп, буруудадыр болза, ол 10-дан 20 чылга чедир шийтирип болур. Амгы үеде судтуң шийтири езуугаар ол истелге адаанда турар деп «Аргументы и факты» солунда бижээн.

Россияда хоруглуг террорисчи организация Ислам күрүнениң шериглеринин одуруунче назы четпээн уругларны безин көгүдүп эгелээнин төп каналдарда көргүзүп, солуннарда бижээни дүвүрелди оттуруп турар. Угаан-медерели чедир бышпаан уругларны социал четкилер таварыштыр хаара тудары белен.

Тывада база хей-ниитинин дүвүрелин болдуруп турар бо-ла бүгүнүг дугайында 2016 чылдың декабрь 6-да үнгөн №141 «Шында» бижээнивести демдегеп, кысказы-биле база катап сагындырып көрейин.

Приволжье шериг округунун судунун шийтири-биле Омск хоорайда Сибиринин күрүнениң күш-культура болгаш спорт университетинин студентизи Сылдыс Ооржак террорисчи үлгедиге кыйгырып кылып, ону деткип турганы дээр буруудадырып, 100 муң рубльге торгаткан. Оон Кызылга келгеш, интернетте «ВКонтакте» социал четкиге бодунун ат-сывын өскерткеш, соталыг телефон дамчыштыр террорисчи ажил-чорудулгаже кыйгырып турар медээлерни тарадып эгелээнин Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели илереткен.

«Хизб ут-Тахрир аль-Ислами» делегей чергелиг террорисчи организация Россияда хоруглуг деп шийтирн Р-Ф-тин Дээр Суду 2003 чылдың февраль 14-те үндүргөн.

Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели Кыргызтанның хамаатызы Азамат Касымбек биле Таджикистаннын 29 харлыг хамаатызы Наимджон Кодировка хамаарыштыр кеземче херзэн оттурган болгаш истелгени чоруткан. Олар «Хизб ут-Тахрир аль-Ислами» делегей чергелиг террорисчи организацияның кежигүннери. Москванын шериг округунун судунун

шиитпири-биле Азамат Касымбек дээрзин 5 чылга хосталгазын казып, кеземчени шыңгыы чурум-негелделиг колонияга эрттирер кылдыр шийткен.

ТР-нин Дээр Суду 2015 чылдың февраль 27-де Наимджон Кодировка хамаарыштыр террорисчи организацияның ажил-чорудулгазының киржикчизи дээр 5 чыл 4 айга хосталгазын казып, кеземчени шыңгыы чурум-негелделиг колонияга эрттирер кылдыр шийткен. Р-Ф-тин Дээр Суду шийтирген Наимджон Кодировтун аңаа хамаарыштыр судтун шийтиринге чөпшээрешпейн, удур кириген хомудалын 2015 чылдың май 26-да өскерилге чок арттырган.

Шийтирген хамаатыларның бирээзи Кызыл хоорайга номнар, солуннар тарадып, а өскези ногаа, чимистер садып ажылдап турган.

Моон алгаш көөрге, Тывада өске күрүнелеринин хамаатылары террорисчи шериглеринин одуруунче чаңгыс чер-чурттуглары-биле көгүдүп, бистиң аравыска чурттап турган таварылгалар бар. Оон уламындан Россияның девискээринде студентилерни интернетте социал четкилер дамчыштыр база эвилелдеп эгелээнин бодап кээрге безин коргунчуг, айыылдыг.

Россияның аныяктарын, назы четпээн уругларын Ислам күрүнениң шериглеринин одуруунче интернет таварыштыр эвилелдеп көгүдүп турар таварылгалар көвүдөп турар болганда, аңаа хамаарыштыр профилактиктиг, өөредилгиги кичээлдерни школалар, ортумак, дээр өөредилге черлеринге эрттирер айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Олар радикалдыг исламның өөрединге алзып, оон айылынын дугайында долузу-биле медереп билбейн баарының түңнелдери айыылдыг байдалдарга чедирип болур дээрзин утпаалыңар.

Интернетте аңгы-аңгы социал четкилерде өске күрүнелеринин хамаатылары өңүктөжир чагыларны кириген болур. Оларның хей кезининиң фото-чуруктарын көөрге, дайынчаа, боо-чепсек, өлүрүшкүннер көргүскен болуп турар. Улуг улус бо таварылгада оларның-биле өңүктөжиринден ойталап кааптар. А назы четпээн уруглар бо бүгүнү сонугааш, азы хей виртуалдыг өңүктөрлиг болуксааш, оларны кадып ап болур болгай.

Россияда албан езузу-биле радикалдыг исламның өөрединге алыскан 2000 ажыг кижилер бүртүктеткен. А туттурбайн турар улустарның саны та чеже?

Шончалай ХОВАЛЫГ.

• Шынны чажыр кестү

МЕГЕ ӨЧҮК БЭР БОЛЗА

Кеземче херзэнге кайтырган кижиниң үүлгө бодунга алыр деп турар речиге хамаарыштыр херзэн оттурган.

Меге өчүк бээр болза, тин КК-зиниң 307 чүүлү-харыскалган онаажырын Хөл кожуунун чурттакчы чиге сагындырган-даа бол Р-Ф-тин КК-зиниң 111 чүүлү кезээ-биле (оваарымча чок) биле кижиниң амы-тынынга кемдээштин чедиргени дээр руудаттырган херзээн кий кылган үлгедигин боду кылга деп өчзөн.

Үлгедикчини буруудадыр талазы-биле кеземче херзэн гарган соонда, Сүт-Хөл кожу прокуратуразы меге өчүк бээр дээр кеземче херзэн үстүндө тынган херечиге хамаарыштыр кылдыр Истелге комитет Истелге эргелелиниң истелге дининче негелдени чоруткан.

Прокуратураның матердарын сайгарган соонда, истелге килдизи Р-Ф-тин КК-зиниң чүүлү-биле кеземче херзэн оган. Амгы үеде истелге хемчеге чоруп турар.

Буян-Бады НУР
Сүт-Хөл кожуунун прокурор

БУРУУДАДЫГ ЭГЕЛЭЭН

Херечиге хамаарыш оттурган кеземче херхоойлуга дүүшкөк болундзинниг деп прокуратура санаан.

Эрзин район судунун бо чыл март 21-де үндүргөн шийте езуугаар Саян Хобига деп хамааны Р-Ф-тин КК-зиниң 111 чүүлү 4 кезээнде көрдүнген кем-хей үлгедигинин (кижиниң кадыкшылынга аар кемдээштин чедир ооваарымча чок чоруу-биле өлүмгө чедиргени) кылганы дээр 12 чылга шийткен.

Суд сайгарылгазының үзүмү 48 харлыг херечиге меге өчүк бээр болза, кеземче херзэн онаажырын сагындырган турарындыг турбуже херечи төрү болур Хобиганы кеземче херзэн онааштырбазын бодааш, ону бот чок деп меге өчүк-биле бадыт харыскалганы өске кижиге чыгарып оралдашкан.

Херечиниң өчүүн суд сайгар чугаалашкаш, кеземче херзэн херек кырында болган байдалы дүүшпес, болчукчунун туржун аңгылан, истелгениң чыдыг бадыткалдарында өске болуп, херек үлгеткен кижини оон үндүр алырының аргаларын ажылга турары илдең деп түңнел үндүргөн болгаш материалдарны истелге органынче чоруткан. Аңаа үндезилээш, Р-Ф-тин Истелге комитетинин Тыва Республика истелге эргелели Р-Ф-тин КК-зиниң 307 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Мегечи херек хосталгазын 5 чылда казыттыр шийтирип болур.

Алексей БУЗЫКАЕВ
Эрзин кожуунун прокурор

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Хүндүлүг чонум!

Мени Манган-оол Шериг-оолович Иргит дээр, 2 дугаар бөлүктүн инвалиди мен. Берге байдалга таварышкаш, чонумдан диленмес аргам чок болду. Хабаровск крайда улуг оглум аарыгның уржундан амы-тынындан чарылган. Ынчангаш оглумнун мөчүзүн төрзөн чур-

тунга орнукшудуп алырынга акша-көпөөк талазы-биле берге байдалда тур бис. Далайга дамды дуза! Дузалап көрүңер чонум!

Агар-саным: Сбербанк 6390 0231 9019 744546

Россельхозбанк 5364 0905 7144 7614

Тел. 8-929-317-2347, 8-983-515-4649

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН

ӨРТЭЭ ААР 18-923-338-9188

ОГРН 304246417300108

8-902-996-2243

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртзөнүн 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртзөн Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът).
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

СПУТНИКТИГ санныг эфирлиг ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, МТС, Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490, 8-923-217-2383, 5-25-69

Дыштанар хун чокко 9 шактан 21 шакка чедир ажылдоор

РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОЖУУННАРЫНЧЕ

ЧЕДИП ТУРАП ИЙИ ТАЛАЛЫГ

СПУТНИКТИГ ИНТЕРНЕТ

WWW.KITNET.RU

бир айда 100 акшадан өрү Тываның

кайы-даа булуңунга

Лопсанчап кудумчузу, 40, Калинин супермаркетинин подвалында (эрги «АЗБУКА РЕМОНТА» садыы)

эрги триколорну чаа HD-ге 3999 акшага орнап алыңар

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шойун — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н.Монгуш, А.К.Ооржак.
Корректорлар А.Ч.Чамзырын, Ч.Н.Мачык.
Нийти телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 4060381090004000277
Корр.счет № 3010181050000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанни Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн.
Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ар-
торларының бодалдары редакцияның туру-
дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңадыглары дээр автор
боттары харылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон
долгаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хем-чазлы 2 парлар ама. Тираж 4452.
Номери парлалгаже дужаганы: график етуулар —
21.00, херек кырында — 18.00.